

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ
ПОСІБНИК**

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
“КОНСТИТУЦІЙНА ЮРИСДИКЦІЯ”**

(відповідно до вимог ECTS)

**для студентів V курсу
денних факультетів**

**Харків
«Право»
2011**

ББК 67.9(4УКР)300
Н 15

*Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою
академії (протокол № 6 від 02.11.2010 р.)*

У к л а д а ч і: Ю.Г. Барабаш,
Т.М. Слінько,
О.Г. Кушніренко,
В.П. Колісник,
Л.І. Летнянчин,
О.П. Євсєєв,
Є.В. Ткаченко

**Навчально-методичний посібник з навчальної дисципліни
“Конституційна юрисдикція” (відповідно до вимог ECTS) для
студентів V курсу денних факультетів / Уклад.: Ю.Г. Барабаш,
Т.М. Слінько, О.Г. Кушніренко. – Х.: Нац. юрид. акад. України,
2011. – 35 с.**

ББК 67.9(4УКР)300

© Національна юридична академія України, 2011
© «Право», 2011

1. ВСТУП

Навчальна дисципліна “Конституційна юрисдикція” розрахована на отримання студентами знань у сфері конституційного судочинства, яке є новою для нашої держави формою здійснення правосуддя у справах, що виникають у зв’язку з перевіркою на відповідність Конституції України законів та інших актів вищих органів влади та необхідністю офіційної інтерпретації положень Конституції та законів України.

Даний курс надає студентам широкий діапазон уявлень із достатньо вагомим для державно-правового розвитку питань, а саме: становлення конституціоналізму, особливості провадження справ у Конституційному Суді України, доктринальних питань розвитку правової та демократичної державності, виражених у правових позиціях органу конституційної юрисдикції.

Аналізуються також питання: становлення та розвитку сучасного конституціоналізму, конституційного процесу в Україні на сучасному етапі, ролі органів конституційної юрисдикції в механізмі правової охорони Конституції, статусу Конституційного Суду України (склад, порядок формування, повноваження та порядок їх реалізації); конституційно-судового процесу (сутність та види проваджень у Конституційному Суді, форми та порядок звернення до Суду, порядок розгляду справ у Суді); сутності та видів рішень Суду, правових позицій Суду з найбільш вагомим сфер конституційного будівництва: гарантування конституційного ладу та народовладдя, реалізації та захисту конституційних прав і свобод, здійснення державної влади в конституційних межах, територіальної організації держави та здійснення місцевого самоврядування.

При вивченні дисципліни “Конституційна юрисдикція” студенти повинні:

– **з н а т и** поняття конституційного судочинства, значення конституційної юрисдикції для охорони конституційних цінностей, компетенцію Конституційного Суду України та порядок її реалізації, порядок розгляду справ у Конституційному Суді України, порядок реалізації рішень Суду, його основні правові позиції, викладені у рішеннях;

– **у м і т и** використовувати набуті знання стосовно захисту своїх прав і свобод у Конституційному Суді, у тому числі складати конституційні подання та звернення, процесуальні документи, що використовуються у конституційному судочинстві, аналізувати і застосовувати рішення Суду та висловлені в них правові позиції у практичній діяльності юриста.

2. ЗАГАЛЬНИЙ РОЗРАХУНОК ГОДИН ЛЕКЦІЙ ТА ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

№ п/п	Тема	Всього годин	У тому числі	
			лекції	практичні заняття
1	Теорія сучасного конституціоналізму	4	4	–
2	Український конституціоналізм	2	2	–
3	Конституційний Суд України – орган конституційної юрисдикції	4	2	2
4	Тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом України	4	2	2
5	Конституційно-судовий процес в Україні	6	4	2
6	Рішення та правові позиції Конституційного Суду України	4	2	2
7	Правові позиції Суду з питань гарантування конституційного ладу та реалізації народовладдя	2	2	–
8	Правові позиції Суду з питань реалізації та захисту прав людини	3	2	1
9	Правові позиції Суду з питань діяльності вищих органів влади та їх посадових осіб	5	4	1
10	Правові позиції Суду з питань територіального устрою та місцевого самоврядування	2	2	–
В с ь о г о		36	26	10

ЗАТВЕРДЖЕНО
вченою радою Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 18.12.2009 р.)

3. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “КОНСТИТУЦІЙНА ЮРИСДИКЦІЯ”

I. Сучасний конституціоналізм та конституційна юрисдикція

Політико-правова доктрина конституціоналізму як верховенства права. Складові елементи сучасного конституціоналізму (засади політичної свободи, рівності, демократії, обмеженого правління, поділу влади, системи стримувань і противаг, прав людини, громадянського суспільства. Український конституціоналізм.

Конституційна юрисдикція та її місце в сучасній демократичній державі. Моделі конституційної юстиції: американська, європейська та латиноамериканська. Місце органів конституційного контролю в механізмі правової охорони конституції.

II. Конституційний Суд України – єдиний орган конституційної юрисдикції

Функції та повноваження Конституційного Суду України. Поняття юрисдикції Конституційного Суду України. Категорії справ, що розглядаються Конституційним Судом України. Відмежування юрисдикції Конституційного Суду України від юрисдикції адміністративних судів.

Порядок формування Конституційного Суду України і його структура: адміністративні посади (голова, заступники голови), колегія суддів, суддівські комісії, апарат суду. Статус судді Конституційного Суду України. Вимоги, які встановлюються до кандидатів на посаду судді Конституційного Суду

України. Гарантії незалежності суддів Конституційного Суду України та підстави припинення їх повноважень.

Поняття і види тлумачення. Офіційне тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом України. Практика Європейського суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України. Межі тлумачення Конституції та законів України. Доктрина “політичного питання” та її застосування в практиці Конституційного Суду України.

III. Конституційно-судовий процес в Україні

Форми звернень до Конституційного Суду України: конституційне подання та конституційне звернення. Суб’єкти права на звернення до Конституційного Суду України. Відкликання конституційного подання (звернення).

Стадії провадження в Конституційному Суді України. Види провадження (усне та письмове). Відкриття конституційного провадження. Підстави відмови у відкритті провадження. Підготовка справи до судового розгляду. Форми діяльності Конституційного Суду України: засідання, пленарне засідання. Учасники конституційного провадження, їх права і обов’язки. Процедура розгляду конституційного подання (звернення) колегією суддів. Рішення, що ухвалюються колегією суддів. Порядок розгляду справи на пленарному засіданні Суду та винесення рішень. Окрема думка судді Конституційного Суду України.

Юридична сила рішень та висновків Конституційного Суду України. Верховенство рішень Конституційного Суду України як гарантія їх виконання. Остаточність, неоскаржуваність і обов’язковість рішень Конституційного Суду України. Перегляд рішень Конституційного Суду України за нововиявленими обставинами.

Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, види, юридична сила. Вплив правових позицій Суду на правотворчу та правозастосовну діяльність в Україні. Перегляд Конституційним Судом України своїх правових позицій.

IV. Особливості розгляду Конституційним Судом України справ з окремих сфер правової системи України

Справи, пов'язані з гарантуванням та захистом конституційного ладу України (про верховенство права, про демократичний характер держави, про принцип пріоритету прав людини, про гарантування народного суверенітету, про референдум та вибори як форми безпосередньої демократії, про мовну політику, про поділ державної влади, про правове обмеження державної влади). Справи, пов'язані із внесенням змін до Конституції України.

Справи, пов'язані із реалізацією та захистом прав людини (про конституційний принцип рівності; про право людини на життя; про право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання; про право на доступ до інформації, на свободу думки і слова; про право на об'єднання; про право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах; про право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; про право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації; про право власності тощо)

Справи, пов'язані із функціонуванням Верховної Ради України та її органів (про регламент Верховної Ради України; про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України; про компетенцію Верховної Ради України; про законодавчий процес; про порядок голосування на пленарних засіданнях; про правові акти Верховної Ради України; про правовий статус комітетів та фракцій Верховної Ради України; про статус народного депутата України тощо).

Справи, пов'язані із функціонуванням інституту президентства в Україні (про дату виборів і строк перебування на посту; про повноваження Президента України (у сфері взаємодії з Верховною Радою України; у сфері взаємодії із виконавчою владою; у сфері взаємодії із судовою владою; із проголошення всеукраїнського референдуму; із керівництва зовнішньополітичною

діяльністю; із керівництва у сферах національної безпеки і оборони); про правові акти Президента України).

Справи, пов'язані із функціонуванням органів виконавчої влади (про формування Кабінету Міністрів України; про повноваження Кабінету Міністрів України; про статус члена Кабінету Міністрів України; про відповідальність Кабінету Міністрів України; про статус центральних та місцевих органів виконавчої влади).

Справи, пов'язані із функціонуванням органів судової влади та прокуратури (про підсудність і підвідомчість питань органам судової влади; про незалежність і недоторканність суддів; про порядок оскарження судових рішень; про статус Вищої Ради юстиції; про статус прокуратури).

Справи, пов'язані із територіальним устроєм України та статусом Автономної Республіки Крим (АРК): про принципи територіального устрою; про систему територіального устрою України; про правову природу Конституції АРК; про статус депутатів Верховної Ради АРК.

Справи, пов'язані із функціонуванням місцевого самоврядування (про принцип матеріально-фінансової самостійності, про право територіальних громад на об'єднання, про статус районних у містах рад, про систему виконавчих органів місцевих рад, про статус сільського, селищного, міського голови, про особливості організації влади в містах Києві та Севастополі).

4. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ТА ЗАВДАННЯ-КАЗУСИ

Тема 1. Тлумачення Конституції України та законів України Конституційним Судом України

П л а н

1. Поняття та види тлумачення.
2. Офіційне тлумачення Конституції України та законів України як функція Конституційного Суду України.
3. Способи тлумачення Конституції та законів України .
4. Межі тлумачення Конституційним Судом України Конституції та законів України.
5. Практика Європейського Суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України.

ЗАВДАННЯ

1. Суб'єкт права на конституційне подання (45 народних депутатів України) звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням надати офіційне тлумачення ч.2 ст. 8 Закону України “Про основи національної безпеки України”: Основними напрямками державної політики з питань національної безпеки України є, зокрема: “забезпечення повноправної участі України в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав, а також з іншими державами світу”.

На пленарному засіданні Конституційного Суду України під час розгляду справи представник суб'єкта конституційного подання наполягав здійснити офіційне тлумачення зазначеного вище положення у системному зв'язку зі ст. 1 Конституції України: “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна,

правова держава”, ч. 2, 3 ст. 5 Основного Закону України: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами”, ч. 7 ст. 17: “На території України не допускається розташування іноземних військових баз”. А з урахуванням положень Декларації про державний суверенітет України, яка є основою для нової Конституції України, щодо наміру України стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках (ч. 5 розд. 9), просив визнати відповідні положення неконституційними.

У свою чергу, суддя-доповідач по справі підготував проєкт рішення Конституційного Суду, який ґрунтувався на динамічному підході щодо тлумачення Декларації про державний суверенітет України, яка, на його погляд, відіграла свою важливу роль у конституційному будівництві, втратила чинність і стала надбанням історії. Крім цього, він вважав, що окремі її положення є гальмом у динаміці прогресу і соціального поступу України.

Які вам відомі підходи щодо тлумачення Конституції і законів України? Які критерії мають бути в основі вибору того чи іншого підходу? Яке, на ваш погляд, має бути рішення Конституційного Суду України у даній справі?

2. Національний банк України (НБУ) звернувся до Конституційного Суду України з метою дати офіційне тлумачення положення ч.1 ст.58 Конституції України, яке визначає, що закони та інші нормативно-правові акти мають зворотну дію в часі у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, і чи поширюється це положення на юридичних осіб? Необхідність такого тлумачення НБУ пояснює тим, що обласні управління НБУ неоднозначно застосовують положення Закону України “Про внесення змін до деяких декретів Кабінету Міністрів України з питань валютного регулювання”, яким скасовано обов'язковий продаж валютних надходжень і відповідальність

юридичних осіб (ст. 1 Закону). Зокрема, управління і далі накладають штрафи на юридичних осіб за несвоєчасний продаж надходжень в іноземній валюті, що мав місце до набрання чинності зазначеним вище законом. Це, на думку суб'єкта права, на конституційне звернення, суперечить законодавству, оскільки положення ст. 58 Конституції України про зворотню дію законів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність, повинні поширюватись і на юридичних осіб.

Яке рішення має прийняти Конституційний Суд України? Які способи тлумачення Конституції України доречно застосувати при прийнятті даного рішення?

3. Президент України як гарант державного суверенітету та територіальної цілісності України вніс у порядку законодавчої ініціативи на розгляд Верховної Ради України проект Закону України “Про відновлення ядерного статусу України”.

Народні депутати України звернулися до Конституційного Суду України з поданням, у якому просили, посилаючись на практичну необхідність, надати офіційне тлумачення положення Декларації про державний суверенітет України в частині декларування Україною наміру в майбутньому дотримуватися “трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї”.

Конституційний Суд України відмовив суб'єкту конституційного подання у відкритті провадження по справі.

Які, на ваш погляд, аргументи міг навести єдиний орган конституційної юрисдикції на користь ухвалення такого рішення? Які існують межі офіційного тлумачення Конституції і законів України Конституційним Судом України?

4. Конституційний Суд України не задовольнив клопотання 48 народних депутатів України про визнання неконституційним Закону України “Про вибори народних депутатів України”, яким запроваджено пропорційну виборчу систему по виборах до парламенту України, посилаючись на доктрину політичного питання. Суб'єкт права на конституційне подання обгрун-

товував неконституційність закону тим, що така система обмежує проголошений ст. 71 Конституції України принцип прямого і рівного виборчого права.

Що таке “доктрина політичного питання” та яке значення вона має для діяльності Конституційного Суду України? Назвіть приклади з практики функціонування єдиного органу конституційної юрисдикції України прямого посилання на доктрину політичного питання? Які, на ваш погляд, перспективи розгляду в Конституційному Суді України питання про визнання неконституційними окремих положень Закону України “Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” в частині запровадження пропорційної виборчої системи по виборах депутатів міських, районних у місті, районних та обласних рад?

5. На пленарному засіданні Конституційного Суду України громадянин США К., обстоюючи свої вимоги щодо офіційного тлумачення ч. 2 ст. 34 Конституції України: “Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на власний вибір”, просив Суд взяти до уваги практику Європейського Суду з прав людини щодо інтерпретації ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., в якій сформульовано принцип, що “межі допустимої інформації щодо посадових та службових осіб можуть бути ширшими порівняно з межами такої ж інформації щодо звичайних громадян. Тому, якщо посадові чи службові особи діють без правових підстав, то мають бути готовими до критичного реагування з боку суспільства”. У протилежному випадку він залишав за собою право на оскарження рішення Конституційного Суду України до Європейського Суду з прав людини.

Яке значення має рішення та практика Європейського Суду з прав людини для інтерпретаційної діяльності Конституційного Суду України? Як, на ваш погляд, має діяти Конституційний Суд України при вирішенні цієї справи? Які існують механізми оскарження рішень Конституційного Суду України з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України?

Контрольні запитання

1. Чому тлумачення Конституційного Суду України є офіційним?
2. Які існують види тлумачення і чим вони відрізняються від способів тлумачення?
3. Чи може Конституційний Суд України вийти за межі тлумачення Конституції та законів України?
4. Що є підставою для конституційного подання щодо офіційного тлумачення Конституції і законів України?
5. Чи може Конституційний Суд України одночасно із офіційним тлумаченням визнати окремі норми Закону неконституційними?

Тема 2. Конституційний Суд України як єдиний орган конституційної юрисдикції

П л а н

1. Моделі конституційної юрисдикції в світі.
2. Історія становлення в Україні конституційного контролю.
3. Місце Конституційного Суду України в механізмі правової охорони і захисту Конституції України.
4. Порядок формування Конституційного Суду України і його структура.
5. Функції та повноваження Конституційного Суду України.
6. Юрисдикція Конституційного Суду України.
7. Статус судді Конституційного Суду України.

6. Президент України у жовтні 2008 р. видав Указ про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів. Між Центральною виборчою комісією та Кабінетом Міністрів України виникли непорозуміння щодо порядку фінансування виборчої кампанії. До Конституційного Суду України надійшло конституційне звернення від двох громадян України, в якому вони просять надати офіційне тлумачення положень Закону України “Про вибори народних депутатів України” щодо фінансового забезпечення підготовки і проведення виборів, оскільки, на їх думку, неоднозначне їх застосування цими державними органами може призвести до незабезпечення належних умов для проведення позачергових виборів народних депутатів України, порушення конституційних прав громадян щодо участі у виборах, спотворення результатів народного волевиявлення.

Які питання належать до юрисдикції Конституційного Суду України? Чи наявні підстави для офіційного тлумачення положень зазначеного Закону України?

7. Суб’єкт права на конституційне подання – Президент України – звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням дати офіційне тлумачення положень ч. 2, 3 ст. 124 Конституції України, зокрема, чи мають право суди загальної юрисдикції приймати до свого провадження і розглядати по суті позовні заяви про поновлення на роботі, зміну формулювання щодо звільнення членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади та осіб, яких згідно з Конституцією України призначають на посади та звільняють з посад Президент України або Верховна Рада України. На його думку, такі заяви не підвідомчі судам загальної юрисдикції, оскільки для таких осіб (Прем’єр-міністр України, члени Кабінету Міністрів України, керівники інших центральних органів виконавчої влади, Генеральний прокурор України, Голова Антимонопольного комітету України, Голова Фонду державного майна України,

судді) Конституцією України встановлено особливий порядок призначення на посади та звільнення з посад.

Голова Верховної Ради України пояснив, що компетенція судів загальної юрисдикції поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, в тому числі й на зазначені.

Генеральний прокурор України вважає неможливим оспорування таких актів у судах загальної юрисдикції, оскільки визначення конституційності таких актів належить до повноважень Конституційного Суду України.

Як розмежовують повноваження Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції, у тому числі щодо поставленого питання?

8. У світі склалися та досить ефективно реалізуються дві основні моделі органів конституційної юрисдикції. Це американська та європейська (або австрійська) моделі. Крім того, в деяких країнах діє так звана іберійська (південноамериканська) модель, яку ще називають “суд ампаро”.

У деяких державах світу правовий захист конституції, як правило, здійснюють спеціально створені ради духовенства (наприклад, в Ірані таку охорону здійснює Вища Рада Вартових по охороні Конституції). Особливостями характеризується конституційний контроль Франції, який здійснюється Конституційною Радою. Цей контроль, по-перше, має несудовий характер, а по-друге, його об’єктом не можуть бути закони, які вже вступили в силу.

У чому полягає суть кожної із існуючих у світі основних моделей органів конституційної юрисдикції? Яка модель конституційного контролю діє в Україні та чи можна вважати її вдалою для нашої держави і суспільства? Коли і в зв’язку з чим виникли американська і австрійська моделі конституційної юрисдикції? Що являє собою попередній і наступний, обов’язковий і факультативний, формальний і матеріальний конституційний контроль?

9. Як відомо, згідно з чинною Конституцією України, Конституційний Суд України складається з 18 суддів, які призначаються Президентом України, Верховною Радою України та з'їздом суддів України по 6 суддів відповідно. Судді призначаються на строк 9 років без права на переобрання. На пленарному засіданні Конституційного Суду шляхом таємного голосування із числа суддів строком на 3 роки без права на переобрання обирається Голова Конституційного Суду.

Дайте відповіді на такі запитання. Чому Конституційний Суд України є не просто органом конституційної юрисдикції, а єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні? Чи має принципове значення кількість населення країни щодо кількісного складу Конституційного Суду? Чи можна вважати вірним твердження про те, що в Україні Конституційний Суд формується трьома гілками влади, при тому, що Президент України є лише главою держави, а 6 суддів призначає саме він, а не Кабінет Міністрів України? Який порядок призначення суддів існує в інших країнах (на прикладі європейських держав чи держав колишнього СРСР)? Порядок зайняття вакантної посади судді. Вимоги, які висуваються законодавством України до кандидатів на посади суддів Конституційного Суду України є такими важливими, що унеможливають призначення на ці посади недостойних і негідних цих посад осіб. Які додаткові вимоги, на Ваш погляд, було б бажано внести в ст. 148 Конституції України?

10. Президент України призначив суддею Конституційного Суду України громадянина Г. Незважаючи на виданий Указ Президента України, призначений на посаду суддя Конституційного Суду України до роботи не приступив в силу об'єктивних і суб'єктивних причин. У подальшому Указ Президента був скасований новообраним Президентом України.

Прокоментуйте ситуацію, що склалася, звернувши увагу на такі моменти. Які вимоги пред'являються до відповідного Указу Президента? Чому новопризначений суддя не приступив до виконання своїх обов'язків? З якого моменту суддя вважається як таким, що вступив на посаду?

Контрольні запитання

1. Що являє собою американська модель конституційної юстиції?
2. Яку структуру має Конституційний Суд України?
3. Що являє собою “суд ампаро”?
4. Чи можна вважати перелік функцій Конституційного Суду України вичерпним?

Тема 5. Конституційно-судовий процес в Україні

П л а н

1. Поняття і особливості конституційного судочинства.
2. Принципи конституційного судочинства.
3. Учасники, стадії та строки конституційного провадження.
4. Звернення до Конституційного Суду України.
5. Попередня перевірка конституційних подань (звернень).
6. Відкриття конституційного провадження.
7. Розгляд конституційних подань (звернень) на пленарному засіданні Конституційного Суду України.
8. Прийняття рішень і висновків Конституційного Суду України.
9. Порядок виконання рішень і висновків Конституційного Суду України.

ЗАВДАННЯ

11. Київська міська рада звернулася до Конституційного Суду України з конституційним поданням щодо офіційного тлумачення ч. 1, 2 ст. 141 Конституції України. Під час слухань на пленарному засіданні судді дійшли висновку, що деякі положення Закону України “Про порядок обчислення скликань представ-

ницьких органів місцевого самоврядування” не відповідають Конституції України. Тому в своєму Рішенні Конституційний Суд України не лише надав тлумачення, про яке безпосередньо йшлося у конституційному поданні, а ще й визнав зазначені положення неконституційними, хоча Київська міська рада питання про це не ставила.

Які правові наслідки визнання акта неконституційним? Чи пов'язаний Конституційний Суд України предметом конституційного подання (звернення)? Проаналізуйте ситуацію, що склалася.

12. Під час розгляду справи в Конституційному Суді України з'ясувалося, що представник суб'єкта права на конституційне подання є рідним братом одного з суддів Конституційного Суду.

Яким чином має бути вирішена ця ситуація? Як це питання вирішувалося у попередній редакції Регламенту Конституційного Суду України від 05.03.1997 р. та в чинних процесуальних кодексах України? Яке регулювання більш сприяє забезпеченню принципу незалежності судової влади? Відповідь обґрунтуйте.

13. Громадянин С. звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням надати офіційне тлумачення ч. 1 ст. 59 Конституції України. Необхідність в офіційному тлумаченні цієї норми він обґрунтував тим, що під час попереднього розслідування його кримінальної справи слідчий податкової міліції та прокурор м. Маріуполя Донецької обл. відмовили йому в задоволенні клопотання про допуск як захисника працівника приватної юридичної фірми, посилаючись на відсутність у останнього адвокатської ліцензії. Дії зазначених посадових осіб С. оскаржив до Жовтневого районного суду м. Маріуполя, який визнав їх неправомірними. Пізніше це рішення районного суду було скасовано Донецьким обласним судом.

Хто може бути суб'єктами звернення до Конституційного Суду України? Чи є підстави для відкриття конституційного провадження у даній справі? Яким чином буде відбуватися

процедура розгляду цього конституційного звернення? Складіть його проект.

14. Конституційний Суд України 26 черв. 2008 р. визнав неконституційними низку положень Закону “Про Конституційний Суд України”, який регулює його ж діяльність.

Чи мав Конституційний Суд на це право? Як це узгоджується із процесуальним принципом “ніхто не може бути суддею у власній справі”? Що таке концепція самообмеження Конституційного Суду?

15. Конституційний Суд України 1 груд. 2004 р. прийняв Рішення, згідно з яким окремі положення Закону України “Про статус суддів” були визнані неконституційними, а також сформулював правову позицію про те, що зменшення рівня гарантій незалежності й недоторканості суддів при прийнятті нових законів не допускається. Однак пізніше Верховна Рада України ухвалила інший Закон – “Про Державний бюджет на 2005 р.”, яким був обмежений розмір пенсій та інших виплат суддям.

Як має діяти Конституційний Суд України у цій ситуації? Чи в змозі Конституційний Суд за власною ініціативою розпочати провадження у справі? Який порядок виконання його рішень? Яка існує відповідальність за невиконання рішень Конституційного Суду?

Контрольні запитання

1. Що являє собою конституційне провадження?
2. Навіщо потрібно здійснювати попередню перевірку конституційних подань (звернень)?
3. Як приймаються акти Конституційного Суду України?
4. В чому полягають процесуальні особливості провадження за конституційним зверненням?
5. На яких принципах будується конституційне судочинство?

Тема 6. Рішення та правові позиції Конституційного Суду України

П л а н

1. Поняття та види рішень Конституційного Суду України.
2. Окрема думка судді Конституційного Суду України.
3. Остаточність, неоскаржуваність і обов'язковість рішень Конституційного Суду України. Їх перегляд за нововиявленими обставинами.
4. Правові позиції Конституційного Суду України: поняття, види, юридична природа.
5. Вплив правових позицій Конституційного Суду України на правотворчу і правозастосовну діяльність в Україні.

З А В Д А Н Н Я

16. До Конституційного Суду України звернувся суб'єкт права на конституційне подання (66 народних депутатів України) з клопотанням надати офіційне тлумачення відповідності Конституції України (конституційності) постанови Кабінету Міністрів України “Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти” (справа про платні медичні послуги). Підставою для розгляду справи народні депутати України вважали практичну необхідність в офіційній інтерпретації положень ч. 3 ст. 49 Конституції України.

Суб'єкт права на конституційне подання зазначав у своєму поданні, що до Переліку платних послуг фактично включено лікувально-медичну, профілактичну та інші види медичних послуг та допомоги, яка відповідно до ч. 3 ст. 49 Конституції України у таких закладах має надаватися безоплатно, у зв'язку з чим просив визнати цю Постанову неконституційною.

Важливим аспектом прийнятого рішення Конституційного Суду України від 25 лист. 1988 р. № 15-рп/98 (справа про платні медичні послуги) був висновок, що поняття медичної допомоги,

умови запровадження медичного страхування, у тому числі державного, формування і використання добровільних медичних фондів, а також порядок надання медичних послуг, які виходять за межі медичної допомоги, на платній основі у державних і комунальних закладах охорони здоров'я та перелік таких послуг мають бути визначені законом.

Визначте поняття та види рішень Конституційного Суду України? Які конституційно-правові вимоги встановлені до змісту рішень та висновків Конституційного Суду України? В чому полягають особливості правової природи рішень та висновків Конституційного Суду України?

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень ст. 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України (справа про застосування української мови) викликало неоднозначну реакцію у суспільстві – справа №1-6/99 № 10-рп/99 від 14 груд. 1999 р. Саме тому, відмежовуючись від офіційної інтерпретації ст. 10 Конституції України у Рішенні Конституційного Суду України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах України, висловив окрему думку суддя Конституційного Суду України О.М. Мироненко, рішуче скориставшись правом заперечення та застосувавши формулу *non tollet usum*.

Чи дозволяє чинний Закон України “Про Конституційний Суд України” кожному судді Конституційного Суду України висловлювати окрему думку щодо його рішення, висновку? Визначте юридичну природу окремої думки? Які існують типи окремих думок суддів органів конституційної юрисдикції в інших державах? Чи може надаватися окремій думці судді органу конституційного контролю прецедентний характер?

18. На пленарному засіданні Конституційного Суду України було розглянуто справу за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України “Про чинність Закону України “Про Рахункову палату”, опублікованого в газеті “Голос України” 23 січ. 1998 р., а також щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 (у конституційному поданні – ч. 3) ст. 150 Конституції України та ч. 2 ст. 70 Закону України “Про Конституційний Суд України” стосовно порядку виконання рішень Конституційного Суду України у разі, якщо в цих рішеннях не визначено порядку їх виконання. Конституційний Суд України вирішив визнати неконституційною зазначену Постанову Верховної Ради України. Крім того, Конституційний Суд України зазначив, що рішення і висновки Конституційного Суду України є обов’язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. У своєму виконанні вони не потребують додаткового підтвердження з боку будь-яких органів державної влади.

На кого покладається обов’язок щодо забезпечення виконання рішень та додержання висновків Конституційного Суду України? Який існує порядок виконання рішень і висновків Конституційного Суду України? Які наслідки тягне за собою невиконання рішень та недодержання висновків Конституційного Суду України? Чи може Конституційний Суд України відкрити нове провадження у справі при виявленні нових обставин по справі? Чи передбачено законодавством право Конституційного Суду України переглядати рішення і висновки за власною ініціативою? Чи допускається перегляд рішень органами конституційного контролю у зарубіжних країнах і у яких випадках? Яка існує практика у зарубіжних країнах щодо перегляду прийнятих рішень органами конституційного контролю за нововиявленими обставинами або новими обставинами?

19. У процесі практичної діяльності Конституційний Суд України формує досить важливі правові позиції, а також звертається до інтерпретаційних висновків, викладених у попередніх

його рішеннях. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 25.06.2008 р. № 12-рп/2008 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 5, 6 ст. 13 Закону України “Про статус народного депутата України”; ч. 4 ст. 61 Регламенту Верховної Ради України та офіційного тлумачення положень п. 6 ч. 2, 6 ст. 81; ч. 6 ст. 83 Конституції України; ч. 4 ст. 13 Закону України “Про статус народного депутата України” (справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції) правові позиції містяться як у мотивувальній, так і в резолютивній частинах.

Натомість у рішенні Конституційного Суду України від 26.02.2009 р. № 6-рп/2009 у справі за конституційним поданням Президента України щодо офіційного тлумачення положення п. 18 ч. 1 ст. 85 правова позиція міститься у мотивувальній частині рішення, а в резолютивній частині рішення, на її підставі, дається остаточний висновок. Ще одним прикладом розміщення правових позицій Конституційного Суду України у мотивувальній частині його акта є рішення від 16.04.2009 р. № 7-рп/2009 у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень ч. 2 ст. 19; ст. 144 Конституції України, ст. 25; ч. 14 ст. 46; ч. 1, 10 ст. 59 Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування). Ухвала Конституційного Суду України від 15.07.2009 р. № 48-уп/2009 про припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) розпоряджень Президента України про тимчасове виконання обов’язків голів місцевих державних адміністрацій є прикладом “відмовної” ухвали з “позитивним” змістом і містить посилання на минулі правові позиції Конституційного Суду України.

Визначте поняття “правової позиції” та дайте їх класифікацію. Чи знайшов своє закріплення цей термін у законодавстві України? В чому полягає юридична сила (природа) правових позицій Конституційного Суду України? В якому співвідношенні

знаходяться поняття “рішення Конституційного Суду України” та “правова позиція”? Яке місце у структурі рішень Конституційного Суду України займають правові позиції?

20. Конституційний Суд України, до повноважень якого віднесено лише визначення відповідності Конституції України окремих правових актів чи їх положень та тлумачення Конституції та законів України, не є уповноваженим суб’єктом правотворчості (крім передбаченого ч.2 ст.3 Закону України “Про Конституційний Суд України” повноваження приймати акти, що регламентують організацію його внутрішньої роботи). Заповнення прогалін в законодавстві також не належить до його повноважень, що неодноразово підкреслював сам Конституційний Суд України (зокрема, в Рішенні у справі про тлумачення Закону України “Про вибори народних депутатів України” від 25.03.1998 р. № 3-рп/98). Іноді на законодавчому рівні акти Конституційного Суду України прирівнюються до “актів законодавства” та до “нормативно-правових актів”, хоча сам Конституційний Суд України в Рішенні у справі про тлумачення терміна “законодавство” від 09.07.1998 р. № 12-рп/98 не відніс свої акти до системи законодавства України.

Чи може Конституційний Суд України переглядати свої правові позиції? Як впливають правові позиції Конституційного Суду України на правотворчу та правозастосовну діяльність в Україні? Наведіть приклади з практики діяльності єдиного органу конституційної юрисдикції щодо впливу правових позицій на правотворчу та правозастосовну діяльність в Україні.

К о н т р о л ь н і   з а п и т а н н я

1. Які види рішень може виносити Конституційний Суд України?
2. В чому полягає відмінність окремої думки судді Конституційного Суду України від окремої думки судді загальної юрисдикції?
3. В яких випадках можливий перегляд Конституційним Судом України своїх рішень?

4. Яку юридичну природу мають правові позиції Конституційного Суду України?

5. Як впливають на правотворчу та правозастосовну діяльність правові позиції Конституційного Суду України?

Тема 7. Правові позиції Суду з питань реалізації та захисту прав людини з питань діяльності вищих органів влади та їх посадових осіб

П л а н

1. Роль та місце Конституційного Суду України в механізмі забезпечення прав людини.

2. Правові позиції Суду щодо забезпечення основоположних принципів правового статусу людини і громадянина.

3. Забезпечення реалізації та захисту основних прав і свобод людини і громадянина у правових позиціях Суду.

4. Правові позиції Конституційного Суду України з питань організації і функціонування Верховної Ради України та статусу народного депутата України.

5. Правові позиції Конституційного Суду України щодо функціонування інституту Президента України, Кабінету Міністрів України, судової влади та прокуратури.

ЗАВДАННЯ

21. Президент України звернувся до Конституційного Суду України з поданням, в якому просив визнати неконституційною ч. 3 ст. 13 Закону України “Про адвокатуру” в частині включення до атестаційної палати кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури представника відділення Спілки адвокатів України. Президент мотивував своє прохання тим, що положення Закону, яким визначено конкретну спілку, представники якої включаються до атестаційної палати, порушує конституційний принцип багатоманітності суспільного життя, оскільки закріп-

лює виключний монопольний статус однієї зі спілок відповідних об'єднань громадян, а також ч. 5 ст. 36 Конституції України, згідно з якою усі об'єднання громадян є рівними перед законом. Більше того, із закону не зрозуміло представник якої саме Спілки адвокатів має бути включений до атестаційної палати, оскільки існує декілька громадських організацій із назвою “Спілка адвокатів України”.

Яке рішення має ухвалити Конституційний Суд України? Проаналізуйте правові позиції Конституційного Суду України щодо правового статусу об'єднань громадян. Який спосіб залучення інститутів громадянського суспільства до здійснення владних повноважень, на вашу думку, відповідає Конституції України?

22. Громадянин К. звернувся до Конституційного Суду України з проханням дати тлумачення норми ч. 1 ст. 33 Конституції України, згідно з якою “кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом”. Громадянин просить розтлумачити вказану норму у системному взаємозв'язку з ч. 1 ст. 6 Закону “Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні”, де сказано: “Громадянин України, а також іноземець чи особа без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, зобов'язані протягом десяти днів після прибуття до нового місця проживання зареєструвати місце проживання”.

Громадянин просить Конституційний Суд відповісти на такі питання.

Чи є встановлений в законі обов'язок зареєструвати місце проживання обмеженням права на вільний вибір місця проживання? Чим відрізняється інститут реєстрації від інституту прописки, який був визнаний неконституційним у рішенні Конституційного Суду України від 14 лист. 2001 р. по справі № 1-31/2001 (справа щодо прописки). Чи не обмежує право особи на вільний вибір місця проживання зразок заяви, необхідної

для реєстрації місця проживання особи, що затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 28 лип. 2004 р. № 985, де передбачена графа “Згода власника/співвласників житла”.

В якості обґрунтування неоднозначності застосування норм Конституції і закону громадянин навів два рішення: окружного адміністративного суду, який визнав протиправними дії органів внутрішніх справ, які відмовляли йому у реєстрації за місцем проживання у зв’язку з відсутністю згоди власника, а також рішення апеляційного адміністративного суду, який визнав дії органів внутрішніх справ правомірними. Яке рішення має ухвалити Конституційний Суд України?

23. Президент України звернувся з поданням про визнання неконституційним Закону України “Про імпічмент Президента України”, прийнятого 227 голосами народних депутатів. Президент мотивував своє подання тим, що за даними системи “Рада” за законопроект проголосував депутат Н., який був фізично відсутній в Україні, а також депутат К., який перебував на стаціонарному лікуванні.

Чи має право народний депутат доручати іншому народному депутату голосувати за нього? Яке рішення, на вашу думку, має прийняти Конституційний Суд України в даній ситуації? Чи впливають процедурні порушення, допущені під час голосування, на можливість визнання закону неконституційним? Відповідь обґрунтуйте з посиланням на правові позиції Конституційного Суду України.

24. До Конституційного Суду України з поданням звернулися 47 народних депутатів з метою визнати неконституційною постанову Верховної Ради України, якою вона утворила тимчасову спеціальну комісію з питань моніторингу реалізації законодавства про вибори Президента України та зобов’язала долучити до роботи представників органів виконавчої влади. Народні обранці вважають, що парламент вийшов за межі своїх повноважень.

Яке рішення має прийняти Конституційний Суд Украї-

ни? Проаналізуйте правові позиції органу конституційної юрисдикції щодо правового статусу комітетів, тимчасових спеціальних та слідчих комісій Верховної Ради України.

К о н т р о л ь н і   з а п и т а н н я

1. Яке місце в механізмі забезпечення прав людини займає Конституційний Суд України?

2. У чому полягає правова позиція Конституційного Суду України з питань забезпечення гарантій реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина?

3. Яка правова позиція Конституційного Суду України відносно недоторканності Президента України та процедури імпичменту?

4. Правова позиція Конституційного Суду України стосовно формування Кабінету Міністрів України.

5. Позиція Конституційного Суду України відносно дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та порядку голосування на пленарних засіданнях.

5. КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗАЛКУ

- 1.** Поняття сучасного конституціоналізму.
- 2.** Поняття і призначення сучасних конституцій.
- 3.** Становлення українського конституціоналізму.
- 4.** Юридичні джерела українського конституціоналізму.
- 5.** Моделі конституційної юстиції.
- 6.** Органи конституційної юрисдикції та їх місце в сучасній демократичній державі.
- 7.** Історія становлення та розвитку конституційного контролю в Україні.
- 8.** Законодавство України з питань конституційної юрисдикції.
- 9.** Органи конституційного контролю в механізмі правової охорони Конституції України.
- 10.** Порядок формування Конституційного Суду України та організація його діяльності*.
- 11.** Функції та повноваження КСУ.
- 12.** Категорії справ, що розглядаються КСУ. Відмежування юрисдикції КСУ від юрисдикції адміністративних судів.
- 13.** Статус судді КСУ.
- 14.** Гарантії незалежності суддів КСУ та підстави припинення їх повноважень.
- 15.** Структура КСУ, організація його діяльності.
- 16.** Поняття та види тлумачення.
- 17.** Офіційне тлумачення Конституції України і законів України.
- 18.** Способи (методи) тлумачення.
- 19.** Практика Європейського Суду з прав людини як джерело інтерпретаційної діяльності КСУ.
- 20.** Межі тлумачення Конституції та законів України КСУ.
- 21.** Поняття та принципи конституційного процесу.

---

* Конституційний Суд України (КСУ).

22. **Форми звернень до КСУ та вимоги до них.**
23. **Суб'єкти права на звернення до КСУ.**
24. **Поняття, стадії та види провадження в КСУ.**
25. **Форми діяльності КСУ та їх загальна характеристика.**
26. **Учасники конституційного провадження, їх права та обов'язки.**
27. **Відкриття конституційного провадження. Підстави відмови у відкритті провадження.**
28. **Підготовка справи до розгляду та процедура розгляду конституційного подання (звернення) колегією суддів.**
29. **Порядок розгляду справи на пленарному засіданні Суду та винесення рішення.**
30. **Поняття та види рішень КСУ.**
31. **Конституційно-правові вимоги до рішень КСУ.**
32. **Конституційно-правові вимоги до висновків КСУ.**
33. **Юридична сила рішень та висновків КСУ.**
34. **Верховенство рішень КСУ як гарантія їх виконання.**
35. **Остаточність, неоскаржуваність і обов'язковість рішень КСУ.**
36. **Перегляд рішень КСУ за нововиявленими обставинами.**
37. **Окрема думка судді КСУ.**
38. **Правові позиції КСУ: поняття, види, юридична сила (природа).**
39. **Питання перегляду КСУ своїх правових позицій.**
40. **Вплив правових позицій КСУ на правотворчу та правозастосовну діяльність в Україні.**
41. **Співвідношення понять “рішення” та “правова позиція” КСУ.**
42. **Конституційний Суд України в механізмі внесення змін до Конституції України та юридична практика.**
43. **Референдум як форма народного волевиявлення в рішеннях КСУ.**
44. **Правові позиції КСУ щодо забезпечення основоположних принципів правового статусу людини та громадянина.**
45. **Конституційний Суд України в механізмі захисту прав людини.**

46. Правові позиції КСУ з питань реалізації права людини та громадянина на об'єднання в політичні партії і громадські організації.

47. Правові позиції Суду щодо права людини на життя.

48. Правові позиції КСУ щодо права на свободу пересування і вільний вибір місця проживання.

49. Правові позиції Суду щодо права на судовий захист.

50. Правові позиції КСУ з питань реалізації права громадянина обирати та бути обраним.

51. Правові позиції КСУ з питань реалізації права людини та громадянина на правову допомогу.

52. Правові позиції КСУ з питань організації і функціонування державної влади.

53. Правові позиції КСУ щодо функціонування Верховної Ради України.

54. Статус народного депутата України у правових позиціях КСУ.

55. Правові позиції КСУ щодо функціонування інституту Президента України.

56. Правові позиції КСУ щодо статусу органів виконавчої влади.

57. Правові позиції КСУ щодо органів судової влади та прокуратури.

58. Правові позиції КСУ з питань територіального устрою України.

59. Правові позиції КСУ з питань особливостей конституційно-правового статусу АРК.

60. Конституційно-правові засади захисту КСУ місцевого самоврядування.

6. СПИСОК НОРМАТИВНИХ АКТІВ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Конституція України // Офіц. Вісн. України. – 2010. – № 72/1. – Ст. 2598.

Закон України “Про Конституційний Суд України” // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.

Регламент Конституційного Суду України // Офіц. Вісн. України. – 1997. – № 20. – Ст. 87.

Тодька Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика. – Х.: Факт, 2001. – 328 с.

Селиванов А.О. Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. – К.: Вид. Дім “Ін Юре”, 2008. – 120 с.

Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції. – К.: Укр. центр правничих студій, 2001. – 302 с.

ЗМІСТ

1. Вступ.....	3
2. Загальний розрахунок годин лекцій та практичних занять.....	5
3. Програма навчальної дисципліни “Конституційна юрисдикція”.....	6
4. Плани практичних занять та завдання-казуси.....	10
5. Контрольні питання для підготовки до заліку.....	30
6. Список нормативних актів та літератури.....	33

Навчальне видання

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “КОНСТИТУЦІЙНА ЮРИСДИКЦІЯ”

(відповідно до вимог ECTS)

для студентів V курсу
денних факультетів

У к л а д а ч і : БАРАБАШ Юрій Григорович,
СЛІНЬКО Тетяна Миколаївна,
КУШНІРЕНКО Олександр Георгійович,
КОЛІСНИК Віктор Павлович,
ЛЕТНЯНЧИН Любомир Іванович,
ЄВСЄЄВ Олександр Петрович,
ТКАЧЕНКО Євгеній Володимирович

Відповідальний за випуск *Ю.Г. Барабаш*

Редактор *В.В. Арнаутова*
Комп'ютерна верстка *Г.В. Старжинська*

Підписано до друку 11.01.2011. Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Умови, друк. арк. 1,3. Об'єм літ.-вид. арк. 1,2.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Надруковано в друкарні СПДФО Білетченко
тел. 8(057) 758-35-98

Для нотаток